

Snješka
Knežević

Bollé – Redivivus

DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*,
Zagreb: Leykam international, 2013., 680 str.
ISBN 9789537534837

Herman Bollé - graditelj hrvatske metropole,
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb,
17. travnja – 23. kolovoza 2015.

AUTOR IZLOŽBE Dragan Damjanović

AUTORI POSTAVA I VIZUALNOG IDENTITETA
Sanja Bachrach-Krištofić i Mario Krištofić.

→

Herman
Bollé, Akvarij
na Milenijskoj
izložbi u
Budimpešti,
izveo Gjuro
Hammel
(Državni arhiv
u Zagrebu,
fond br. 135,
OŠ, album
fotografija
s Milenijske
izložbe)

Hermana Bolléa nije se nikada
moglo zaobići kad je riječ o epohi
modernizacije i kulturi historicizma.
Još za života bio je i ugledan i omražen,
što se naoko čini paradoksalnim. Cijenili
su ga njegovi investitori, poglavito Odjel

za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade
koji ga je na neko vrijeme izabrao za svojeg
glavnog arhitekta, moćni ministar Izidor
Kršnjavi, sam ban Khuen-Héderváry, pa
velik krug vladinih funkcionara i onih
koji su na različite načine ovisili o njima

↑ Robert Auer, Zgrada Zemaljske muške obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, 1900. (Pariška soba, Hrvatski školski muzej, Mp 2523)

↓ Herman Bollé, projekt za zgradu Metropolitane sjeverno od katedrale, oko 1901. (Riznica zagrebačke katedrale 22/2, N 105)

– da bude spomenuta tek politička sfera, toliko važna za Bolléa. No neupitno je ugled uživao i u javnosti, među nekim kolegama, a nesumnjivo u tadašnjim medijima i stručnim glasilima. Kritiku i osude donio mu je rad na obnovi zagrebačke katedrale, u čemu je prednjačio Cjuro Szabo s kojim su mnogi pripadnici intelektualne, znanstvene i umjetničke elite dijelili mišljenje, izražavajući se ipak

znatno manje radikalno od Szabe koji je pojmom “boletika” sabrao gotovo sve negativne konotacije. No u herojsko doba moderne, kad se ona odrešito distancirala od prethodne epohe i radikalno odbacila baštinu devetnaestog stoljeća i fin de sièclea, Bollé je zajedno sa suvremenicima i suputnicima pao u zaborav. Ponovno se pojavio kad je i hrvatska povijest umjetnosti počela sudjelovati u procesu

↑ Fotografski atelje G. & I. Varga, Carl Ferdinand Herman Bollé, (Köln, 18. 10. 1845. – Zagreb, 17. 4. 1926.), fotografiran vjerojatno 1902. godine (Osobna ostavština Rotov, Karlovac)

↑ Albert Hynais, Portret Hermana Bolléa, oko 1878. (Moderna galerija Zagreb, inv. br. MG-276)

revalorizacije historicizma – desetak godina kasnije nego u europskim središtima istraživanja i znanja. No i ovdje je bilo prvih lasta: Lelja Dobronić, Žarko Domljan, Ivo Maroević, Đurđica Cvitanović, nakon njih i Olga Maruševski koji su, svatko na svoj način, uputili na smjerove. Gotovo maestozno Bollé je o pedesetoj obljetnici smrti stupio na scenu na znanstvenom skupu Instituta za povijest umjetnosti i popratnoj izložbi u Muzeju grada Zagreba 1976. i u časopisu *Život umjetnosti* (26-27, 1978.) s referatima simpozija. O različitim aspektima Bolléovog djela i djelovanja govorili su Željka Čorak, Žarko Domljan, Eugen Franković, Miroslava Despot, Olga Maruševski, Anđela Horvat, Zdenka Munk, Branko Lučić, Tihomil Stahuljak, Franjo Buntak i Zdenko Kolacio; svjesno ih navodim, zato što i osobe i teme izlaganja upućuju na širok problemski raspon. U

sljedećem razdoblju Bolléom se najviše, gotovo aktivistički bavila Željka Čorak koja je u tekstovima, izlaganjima i javnim nastupima postavila težišta i velikopotezno naznačila cjelinu. Kao uvijek, i u ovom je slučaju, u Željke Čorak u prvom planu interpretacija, koja u mnogočemu sadrži i inovaciju. Baveći se poglavito Izidorom Kršnjavim, Olga Maruševski pokazala je vezu obojice sumišljenika i suboraca – dok je trajala. Na velikoj izložbi Muzeja za umjetnost i obrt “Historicizam u Hrvatskoj” (2000.) Bollé je dominirao, i u postavu i u katalogu. U potonjem posvećena su mu četiri članka – Olge Maruševski, Tomislava Premerla (dva članka) i Žarka Domljana, a istaknut je i u drugim priložima. Nije bilo uopće govora o golemom opusu i doprinosu tandema Leo Hönigsberg i Julio Deutsch, ni o drugim važnim protagonistima epohe, a zbog

↖ Mirogojske
arkade, današnje
stanje (Foto: D.
Damjanović)

↑ Stražnja stranica
omota knjige,
autorica dizajna
Sanja Bachrach
Krištofić

← Herman Bollé,
projekt za neogotičko
restauriranje
zapadnog dijela
nadbiskupske utvrde
u Zagrebu, 1901.
(Riznica zagrebačke
katedrale 6/2, N27)

subjektivnog stava Vladimira Malekovića, neshvatljivog i neoprostivog spram proklamiranih pretenzija, isključena je Željka Čorak, tada najmjerodavnija za Bolléa. I zbog toga, a i nekih drugih razloga, opravdana je bila kritika Zvonka Makovića, koji je smatrao da cilj nije dosegnut. No već tada postavljena je konstrukcija postamenta za Bolléa.

Dragan Damjanović uhvatio se Bolléa s iskustvom rada na svojoj disertaciji "Đakovačka katedrala" (obranjenoj 2007.), u kojem je susreo (i upoznao) sve važne protagoniste Bolléovog života, napose u počecima karijere: biskupa Josipa Jurja Strossmayera, Friedricha von Schmidta, Izidora Kršnjavog, uz niz drugih, manje poznatih i eksponiranih. I prije i kasnije, tijekom rada na monografiji o Bolléu, Damjanović se profilirao kao specijalist za historicističku sakralnu gradnju, katoličku i drugih konfesija. O tome

svjedoči gusti slijed studija i znanstvenih članaka objavljenih od 2005. do 2011., koji čine homogenu i ujedno razvedenu cjelinu. S druge strane, zatekao je kvalitetne predradnje navedenih znanstvenica/ka, koje su već tvorile čvrst, neoboriv skelet. U uvodu monografije neuvijeno izražava sumnju bi li se poduhvatio monografije da je znao koliko je velik Bolléov opus, iako je već tada morao znati koliko je golema očuvana vizualna dokumentacija (projekti). Uvjeren je, da bi za potpunu sliku bilo nužno poznavanje velike Bolléove korespondencije poglavito s Kršnjavim, koja se smatra izgubljenom, dok je dio dopisivanja sa Strossmayerom i Račkim imao pri ruci. Određena psihološka prepreka koju je naumio preskočiti bila je negativna recepcija Bolléovih restauracija, odnosno regotizacijskih zahvata i propagiranje neogotike, što ga je pratilo desetljećima, za života i poslije smrti,

© S postava izložbe:

Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole (MUO, Zagreb)

kako je već navedeno. No i za taj su put postojale predradnje, dok su se teorijske pretpostavke otvarale u recentnim specijalističkim studijama i sinteznim pokušajima, proizašlim iz velikih europskih i sjevernoameričkih centara koje je pažljivo pratio. Sve navedeno svjedoči, da se Damjanović dobro opremljen i osiguran s više strana upustio u pothvat, koji se dotad činio gotovo nemogućim i s više razloga riskantnim.

Strukturiranje monografije, što u uvodu navodi kao osnovni problem, riješio je inteligentno i logično, na jedini mogući način: tipološko-stilskom podjelom. Prvenstvo daje restauracijama¹ s obzirom

¹ Damjanović rabi pojam restauriranje, glagolsku imenicu, očito prema uzoru na njemački pojam Restaurierung, restaurering (dan. i norv.), dok se u drugim europskim jezicima javlja oblik restauracija: restauration (engl.), restauración (španj.), restauration (fr.), restauracja (polj.), restavracija (rus. i ukraj.) itd.

na kvantitetu i opseg obnoviteljskih zahvata, slijede novogradnje u sklopu kojih najodličnije mjesto pripada Mirogoju, Bolléovom remek-djelu, o čemu postoji opća suglasnost.

Prva i najveća cjelina, restauracije/ restauriranja, sadrži sakralne objekte triju konfesija, katoličke, pravoslavne, grkokatoličke – ujedno najveći, najimpozantniji i najvažniji dio Bolléovog opusa, čemu zahvaljuje naziv hramograditelj. Podijeljene su prema stilskom kriteriju u neogotičke, neobizantske, neorenesansne i barokne te neoromaničke restauracije. Najviše mjesta posvećeno je obnovi zagrebačke katedrale, za koju Damjanović u zaključku navodi Matoševu formulaciju: “Ova je katedrala kao nagodba.” (!) Posrijedi je, kako je opće poznato, najviše osporavan Bolléov projekt. U sekvenci posvećenoj pravoslavnim i grkokatoličkim crkvama obrazlaže motive i genezu Bolléovog originalnog neobizantskog stila i detaljno predstavlja tu važnu, dotad manje poznatu

dionicu njegovog opusa. U dva poglavlja posvećena uglavnom župnim crkvama razastire bogatu stilsku skalu koju Bollé razvija s ciljem uspostavljanja njihove reprezentativnosti, što posebno naglašava u uvodu. Istim se motivom ravna u obnovi javnih zgrada, među koje kao najvažnije Damjanović uvrštava Nadbiskupski dvor u Zagrebu i palaču Odjela za bogoštovlje i nastavu (nekad Paravić-Kuković) u Opatičkoj 10 u Zagrebu. Pri potonjoj

detaljno analizira i razgraničava udjele Kršnjavoga i Bolléa.

U drugoj, tek nešto manjoj cjelini, Novogradnje, predstavljene su također prema stilskom kriteriju sakralne gradnje, koje čine veći dio te zgrade javne, stambene i stambeno-poslovne namjene. Težište je prikaza na neogotici, Bolléovom dominantnom stilskom izrazu, koji je zajedno s Kršnjavim zagovarao ne samo kao kršćanski sakralni stil, nego kao prikladni stil za profane, nove gradnje. Posebno se Damjanović bavi njihovom idejom neogotičke preobrazbe Kaptola nakon velikih šteta od potresa 1880., odnosno zalaganjem za pročelja od opeka, koje naziva Rohbau (njem. Ziegelbau, Rohziegelbau), realiziranim tek fragmentarno. Napokon, prikazuje neorenesansne gradnje, mahom javne i stambene namjene te manje objekte, poput Meteorološkog stupa ili vodoskoka i spomenike. Posebno poglavlje posvećuje

paviljonima, projektiranim za različite izložbe u tzv. narodnom stilu.

Što, osim velikog žanrovskog raspona i goleme produkcije karakterizira Hermana Bolléa? Damjanović lapidarno kaže: vatromet stilova. Ta formulacija upućuje poglavito na kvalitetu: bogatstvo, atraktivnost, dekorativnost, ljepotu. Pitanja stila, u kojem stilu graditi – da navedemo najpoznatije krilatice doba – to je bila glavna preokupacija tog arhitekta, čija karijera počinje već u doba kad se teži čistoći i jedinstvu stila. I doista, Bollé se okušao u čistim stilovima, posebno u neogotici i neorenesansi, ali nije ignorirao zahtjeve poliformije kako ih je postavljala onodobna teorija. Rabio je suvereno elemente svih stilskih izraza, a stvorio nove, mješovite i hibridne stilove, kad je trebalo izraziti posebne i jedinstvene identitete pojedinih subjekata (sadržaja ili naručitelja). Napokon se uključio u specifičan problem tzv. narodnog stila,

© S postava
izložbe

kojim su se bavili i drugi njegovi kolege – s koliko idealističnim toliko naivnim ciljem: konstituiranjem nacionalnog arhitektonskog identiteta, u duhu historizma, dakako. Razvedeno i uvjerljivo Damjanović je prikazao Bolléa kao autentičnog protagonista epohe, koji se izrazio u svim inačicama historizma, a osobit je dar imao za kombiniranje i

miješanje – bio, dakle, autentični eklektik. To tome Bollé je jedinstvena pojava u hrvatskoj arhitekturi epohe historizma; nitko među njegovim suvremenicima nije ostvario toliku šarolikost i pluralnost.

U svojem monumentalnom radu Dragan Damjanović pokrio je sve aspekte Bolléovog života i rada: biografske specifičnosti, integraciju u zagrebački

ambijent i društveni položaj, svestranost koja seže od arhitektonskog projektiranja i restauracije do opremanja interijera, u čemu je težio tzv. totalnom dizajnu, pa do edukativne stručne djelatnosti, u čemu je postavljao temelje. Prikazao je opći i lokalni kontekst, što znači da je analitički i interpretativno zašao u sferu teorije i povijesti kulture. No neke dionice, kao što je ona o zagrebačkoj

katedrali ili planovima za Kaptol, odnosno zahvatima na njemu, otvaraju pitanje zašto se autor nije upustio (ili usudio) na kritiku, što Bolléu ne bi naškodilo nego bi ga još oštrije profiliralo. Dok su mu kritičari suvremenici predbacivali rigidnost, isključivost i ignoriranje zatečenoga, možda bi smionija kritička analiza, iz distance sadašnjosti, pokazala da je posrijedi prvenstveno ideološki, po

© S postava
izložbe

mnogočemu utopijski stav, koji anticipira ono što je moderna arhitektura izrazila i teorijski, manifestima i programima, i realizacijama. Je li Bollé, koji je neupitno uvijek težio dati što god je više i bolje mogao, ostao stranac koji je Zagrebu namijenio transformacije za koje on nije bio spreman ni sposoban? Ukratko: je li razumio njegov baštinjeni identitet, pojmió njegove stvarne izgleda? Prema Željki Čorak i Draganu Damjanoviću on je stvorio znamenite i simbole, koji će Zagreb legitimirati do danas: najprije katedralu i Mirogoj. I to je istina. Čini se stoga, da priča nije dovršena i zaziva upotpunjenja.

Napokon je na mjesto boleofobije nastupila boleofilija. Svojevrsni vrhunac proizvela je izložba "Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole",

upriličena u Muzeju za umjetnosti i obrt 2015. godine o 170-oj obljetnici rođenja Hermana Bolléa i Izidora Kršnjavog te 135-oj obljetnici osnutka muzeja. Propagirana u populističkom stilu i duhu masovne kulture, izložba je u taj muzej koji i inače nudi snažne Bolléove tragove dovela mnoštvo posjetitelja i izazvala gotovo ovacije – što je pozitivno, jer je bila znalački koncipirana i privlačna. No poznavatelja, napose stručnjaka, mogla je zasmetati pretenzija sadržana u naslovu: nije li ona izraz nepotrebne idealizacije, pretjerivanja ili čak isključivosti? Kako bilo, Herman Bollé ima sreću – za razliku od svojih suvremenika od kojih mnogi, također graditelji "metropole", čekaju, i to godinama na monografiju i istraživača formata Dragana Damjanovića. x